

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 13.05.2023 Kabul/Accepted: 31.05.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 507-530.

MİRZÂ KÛÇEK HAN HAYATI ve SİYASÎ MÛCADELELERİⁱ

Kasım EVLİⁱⁱ

Öz

İran'da özellikle Meşrutiyet sürecinde karışıklıkların baş gösterdiği bir dönemde ve Kaçar Hanedanlığı'nın sonlarına doğru Mirzâ Kûçek Han bir özgürlük yanlısı olarak ortaya çıkmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın gerçek adı Yûnis'tir. Yûnis, Reşt'e bağlı Ustâdserâ şehrinde 1880 yılında doğmuştur. Orta halli bir aileye mensup olan Mirzâ Kûçek Han'ın babası Mirzâ Bozorg'dur. Yûnis; Mirzâ, Mirzâ Kûçek, Kûçek Han ve Kûçek-i Cengelî isimleri ile meşhur olmuştur. Mirzâ Kûçek Han, ilk eğitimini Reşt'e bağlı Sâlihâbâd'ta bulunan Hacı Hasan medresesinde ve Reşt'teki Cami Medresesi'nde sarf, nahiv ve dini ilimler alanında görmüştür. Bir dönem de Tahran'da Mahmûdiye Medresesi'nde tahsilini sürdüren ve aldığı bu temel eğitimler ile bir din adamı ve müçtehitlik yolunda ilerleyen Mirzâ Kûçek Han, ülkede meydana gelen inkılap olayları sebebiyle fikri düşüncelerini değiştirmiştir. 1905 yılında Tahran'daki eğitimini yarıda keserek Gilan'da özgürlükçülere katılmış ve Reşt şehrinde kurulan Din Adamları Topluluğu "Mecme-i Ruhaniyyûn" isimli dernek bünyesinde ilk siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Dernek faaliyetleri kapsamında Reşt'e komşu şehir ve köylere giderek istibdat yönetimine karşı halkı örgütlemiştir. Daha sonra Gilanlı bazı meşrutiyetçiler tarafından Reşt'te kurulmuş gizli bir cemiyet olan Komite-i Settâr Han bünyesinde, İran Şâhı Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçileri bastırmak için uyguladığı sert güvenlik tedbirleri döneminde meşrutiyeti yeniden ilan etmek isteyen özgürlükçüler ile birlikte hareket etmiştir. Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir. Mirzâ Kûçek Han, meşrutiyetin ilanından sonra bir müddet Tahran'da ikamet etmiş ve bu dönemde İttihâd-ı İslâm fikri ile tanışarak bu birliğe üye olmuştur. I. Dünya savaşının başladığı 1914 yılında milli bir programı bulunan "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm" ismiyle bir inkılâp komitesi teşkil etmiş ve Cengel Hareketi'ni kurarak silahlı mücadeleye başlamıştır. 1913'te Almanlar ile yakınlaşp, 1917 yılına kadar da Osmanlı Devleti "Teşkilât-ı Mahsusa" kurumu ile de ilişkiler içerisinde bulunarak bu ilişkilerini 1920 yılına kadar sürdüren Mirzâ Kûçek Han, 1917 yılındaki Rusya'da meydana gelen Ekim devriminden sonra Rusya ile iş birliği içerisine girmiş ve 4 Haziran 1920'de Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Çalışmamızda, Mirzâ Kûçek Han'ın hayatı, eğitimi, askerî ve siyasî mücadeleleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın hayatı, "Komite-i Settâr Han", "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm", Komite-i İttihâd-ı İslâm ve Nehzet-i Cengel (Cengel Hareketi) bünyesindeki faaliyetleri ile Gilan Sosyalist Hükümeti çerçevesindeki siyasi mücadeleleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mirzâ Kûçek Han, Hey'et-i İttihâd-ı İslâm, Teşkilât-ı Mahsusa, Gilan, Cengel Hareketi, Sosyalist, Bolşevik.

Mirzâ Kûçek Khan Life and Political Struggles

Abstract

Towards the end of the Qajar Dynasty and a troublesome Constitutional Monarchy period, Mirza Kuçek Han appeared as a freedom advocate. His real name was Yunis, and he was born in 1880 in Ustadsera,

ⁱ Bu makale, "Mirzâ Kûçek Han ve Cengel Hareketi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktora öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fars Dili ve Edebiyatı (Ortak Doktora Programı), e-posta: kasim_evli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-1703-4541.

Reşt. Born into a middle-class family, he became known as Mirza, Mirza Kuçek, Kuçek Han, and Kuçek-i Cengeli. Mirza Kuçek Han studied at Hacı Hasan Madrasa in his primary education. He went to Cami Madrasa of Reşt and studied language and religious matters; he also studied at Mahmudiye Madrasa of Tehran. He became a significant religious figure and a mujtahid thanks to his solid educational background. The political upheaval influenced his opinions in Iran. In 1905, he quit his education and joined to revolutionists at Gilan. He initiated his political activities at a community called 'Mecme-i Ruhaniyyun.' His community was active in the Reşt region. After a very active initiation, he aligned himself with a hidden community called "Komite-i Settâr," which operates against the absolutist rule of Muhammed Ali Shah, Shah of Iran. In the beginning, the revolutionist movement was unsuccessful since it could not overcome the powers of the Russian and British influence. He lived in Tehran for a short period after the proclamation of constitutional monarchy and embraced the idea of 'İttihad-ı İslâm.' By the beginning of World War I, the 'İttihad-ı İslâm' movement adopted a nationwide program and started an armed struggle under the pseudonym of the 'Cengel Movement.' Before founding the Gilan Socialist Republic in 1920 with the help of the Bolsheviks, Mirza Kuçek Han approached the Germans in 1913 and developed a close relationship with the Ottoman secret service Teşkilat-ı Mahsusa in 1917. In this article, Mirza Kuçek Han's life, work, his political struggles under the "Komite-i Settâr Han," "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm," Komite-i İttihâd-ı İslâm, Nehzet-i Cengel (Jangal Movement) and finally the Gilan Socialist Republic will be investigated.

Keywords: Mirzâ Kûçek Khan, Heyet-i İttihad-ı İslâm, Teşkilât-ı Mahsusa, Gilan, Jangal Movement, Socialist, Bolshevik.

Structured Abstract

508

During the Qajar era, reformist ideas were on the rise in Iran since the relationships with European powers imposed the ideas of modernism. This process resulted in the proclamation of a constitutional monarchy. People's demand for a constitution corresponded to extended British influence on Iran between 1885-1895. Britain had gained significant capitulations from Iran by then, and people reacted to these developments. When the October Revolution of Russia in 1905 sparked the ideas of democracy and freedom, those ideas found their way into Iran through young individuals. They formed communities in Tehran, Tabriz, Gilan, and Mashad for a constitution limiting the Shah administration.

Capitulations granted at the end of the 19th century sow the seeds of national reaction. Additionally, revolutionary movements were strongly pushed by economic setbacks and British/Russian imperialism. In those turbulent times, Mirza Kuçek Han appeared as a freedom advocate. His real name was Yunis, and he was born in 1880 in Ustadsera, Reşt. Born into a middle-class family, he became known as Mirza, Mirza Kuçek, Kuçek Han, and Kuçek-i Cengeli. Mirza Kuçek Han studied at Hacı Hasan Madrasa in his primary education. He went to Cami Madrasa of Reşt and studied language and religious matters; he also studied at Mahmudiye Madrasa of Tehran. He became a significant religious figure and a mujtahid thanks to his solid educational background. The political upheaval influenced his opinions in Iran. In 1905, he quit his education and joined to revolutionists at Gilan. He initiated his political activities at a community called 'Mecme-i Ruhaniyyun.' His community was active in the Reşt region. After a very active initiation, he aligned himself with a hidden community called "Komite-i Settâr," which operates against the absolutist rule of Muhammed Ali Shah, Shah of Iran. In the beginning, the revolutionist movement was unsuccessful since it could not overcome the powers of the Russian and British influence. He lived in Tehran for a short period after the proclamation of constitutional monarchy and embraced the idea of 'İttihad-ı İslâm.' By the beginning of World War I, the 'İttihad-ı İslâm' movement adopted a nationwide program and started an armed struggle under the pseudonym of the 'Cengel Movement.' The movement reacted to the Treaty of Tilsit (1907), in which Russia and Britain partitioned Iran. Cengel Movement was active during 1914-1921, and it was the first nationalist movement after the constitutional protests.

Shortly after joining the Hey'et-i İttihad-ı İslâm, he became one of the furious members of this community and was elected as a movement leader. They formed an armed militia called 'Fedailer' to fight with Tsarist Russia after the Tsar invaded Northern Iran. Hey'et-i İttihad-ı İslâm transformed into the Komite-i İttihâd-ı İslâm, which

consists of 27 members. The majority of Gilan, Mazenderân/Târum, Astâra, Tâleş, Kecûver, and Tenkâbun were ruled by this committee until 1296/1917. After communicating with Germans and Turks, he aligns himself with the Bolsheviks. He established the Gilan Socialist Republic on June 4, 1920. Yet, Bolsheviks stopped supporting him, and the central government attacked to eliminate this separatist movement. Under the heavy winter circumstances, he froze to death on December 2, 1921, in the mountains of Taliş city of Ardabil.

His story of 20 years has always had an important place in the history of revolutions in Iran. Since they failed to attract politicians and had no experience in social movements, they couldn't constitute a coherent social perspective and effective economic model. Finally, they were unable to establish a revolutionist movement. Consequently, many young intellectuals of the Cengel Movement quickly embraced the Socialist/Communist ideology when they first encountered the Bolsheviks.

All nationalist or revolutionary movements in Iran between 1918-1922 had common hatred towards imperialism. Yet, they needed to embody coordinated movements and reach their goal. Local landowners and bourgeoisie of these movements didn't support nor embraced those ideas and further weakened the revolutionist communities and organizations.

On the other hand, Cengel Movement's cooperation with Bolsheviks kept them from reaching their goals since the Bolshevik ideas caused confusion, disorder, and conflict among their ranks.

Giriş

Kaçar Türkleri, Aka Muhammed Han Kaçar liderliğinde 1795 yılında yönetimi ele alarak, İran'da 1795-1925 yılları arasında "Kaçar Hanedanlığı" idaresini tesis etmişlerdir (Karadeniz, 2012, s. 214). Kaçarlar Dönemi'nde özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa kendi çıkarları gereği İran topraklarını işgal etmişlerdir. Kaçar şahlarının batılı devletlerle mücadelede çok başarılı oldukları ifade edilemez. 19. yüzyılın başlarında Kafkas bölgesi, Rusya ile İran arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Kaçar Hanedanlığının ikinci şahı Feth Ali Şah (Salt. 1797-1834) dönemi, İran toprakları üzerinde hak iddia eden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yürüttüğü faaliyetlerde özellikle Rusya karşısında taraf olmakla geçmiş (Sümer, 1993, 24/s. 52) ve Feth Ali Şah Rusya ile yapılan savaşlarda mağlup olmuştur. Bu savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay anlaşması, 19. yy.da İran'ın, İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı Devleti ile imzaladığı antlaşmalar içerisinde en ağır şartları içermiştir (Eliyarlı, 2009, s. 618).

İran'ın askeri başarısızlığı Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetini de artırmıştır. Özellikle İran çevresinde Rusya, İngiltere ve Fransa ciddi bir güç mücadelesi içerisinde olmuştur (Şemîm, 1387, s. 47). Rusya karşısında alınan yenilgilerden sonra Batı'nın askeri ve teknik konularda üstün olduğu kabul görmeye başlamış, ordunun güçlendirilmesi için Osmanlı'daki Nizâm-ı Cedîd (Bolat, 2013, s. 151) ıslahatları örnek alınarak reform hareketleri ön plana çıkmıştır. Nâsıruddîn Şah (slt.1848-1896) ülkede başlattığı reform hareketleri çerçevesinde, 1873, 1877 ve 1889 yıllarında Avrupa gezilerine çıkmıştır (Şemîm, 1387, s. 174). Nâsıruddîn Şah döneminde, İran'ın Rusya ile yaptığı savaşlardan mağlubiyetle ayrılması, İran üzerindeki İngiltere ve Rusya baskısını daha da artırmış, Asya'da yayılma siyaseti güden her iki devlet arasındaki rekabette Nâsıruddîn Şah iki devletin ortasında kalarak bu devletlere ağır şartlar taşıyan imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlar ülkenin mali ve siyasi durumunun daha da kötüye gitmesine neden olmuştur (Aryanpûr, 1387, 1/224). Çarlık Rusya'sı ve Avrupa devletleri tarafından İran'a dayatılan ağır antlaşmalar, kapitülasyonlar ve yabancı devletlere verilen imtiyazlar, İran'ı yabancı ülke sermayedarlarının ve sanayi ürünlerinin satışı yapıldığı bir pazar hâline dönüştürmüştür (İvanof, 1356, s. 7).

Nâsıruddîn Şah döneminde 1890 yılında İngilizlere verilen "Reji/Tönbeği", tütün imtiyazı (Avery, 1967, s. 195) halkın ve ulemanın itirazıyla 25 Cemaziyelahir 1309/26 Ocak 1892 yılında iptal edilmiş (Avery, 1967, s. 200), Şah, İngiliz Şahinşahi bankasından kredi alarak tazminat ödemiştir. Bununla birlikte İran devleti ağır borç altına girmiş, halk, esnaf ve ticaret adamları ağır vergi ödemelerinden bunalmıştır. Devletin borçları yine borçla kapatması yurtdışına borç para alınarak seyahatler yapılması bunun karşılığında halkın günden güne fakirleşmesi ülkeyi sosyal bir patlamanın eşiğine getirmiştir (Kırlangıç, 2014, s. 10). İmtiyazın kaldırılmasıyla milli kaynakların peşkeş çekilemeyeceği İran'daki mevcut idareye kabul ettirilmiş ve istibdat rejimine karşı bilinçlenme başlamıştır.

Nâsiruddîn Şah'ın yaklaşık elli yıllık saltanat dönemi, takip ettiği dış politikanın yanında çeşitli yönleriyle, İran milletine çoğu zaman onarılamaz tahribatlar içeren sosyal ve toplumsal değişimler açısından da önemlidir. Nâsiruddîn Şah döneminde gelişme gösteren ve liderliğini Seyyid Cemâleddîn Afgânî'nin (1838-1897) yaptığı İttihâd-ı İslâm (Pânislâm) hareketi (Cezani, 2014, s. 60) olmuştur. Bu hareketin savunucularından Mirzâ Rızâ Kirmânî 18 Zilkade 1313/5 Mayıs 1896 yılında Şah'ı, ülkeyi çok kötü duruma düşürmesi nedeniyle öldürmüştür (Aryanpûr, 1387, 1/s. 225). Nâsiruddîn Şah'ın yaklaşık elli yıl süren saltanatı süresince İngiltere ve Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelere verdiği imtiyazlar, halkın içerisine düştüğü siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılar, baskıcı şah rejiminin yerine meşrutiyet yönetimine geçiş adımlarını hızlandırmıştır (Avery, 1967, s. 231). İran, Muzafferuddîn Şah döneminde (1896-1907) Rusya ve İngiltere arasındaki çekişmeler neticesinde bunalmış, siyasi ve ekonomik alandaki başarısızlıklar merkezi hükümetin otoritesini iyice zayıflamıştır. Eyaletler merkezi denetimden çıkmış, Şii din adamları ile iş birliği hâlinde bulunan modernist muhalefet baskılarını iyice arttırmıştır (Özcan, 1993, 31/ s. 421). İran'ın Avrupa devletleri ve uygarlıkları ile tanışmaları, İran'da reformist düşünce ile modernleşme fikrinin aşamalı olarak şekillenmeye başlaması, meşrutiyet, kanun ve anayasaya bağlı bir yönetim anlayışını getirmiştir (Mîr Âbidînî, 2002, 1/s. 3). İran halkının meşrutiyet isteği genellikle 1885-1895 yılları arasında İngiliz nüfuzunun artması ve imtiyazların yoğun olarak verildiği bir dönemde milli bir hareket olarak ortaya çıkmıştır (Cezani, 2014, s. 73).

Birinci meclis, 18 Şaban 1324 hş. / 7 Ekim 1906 tarihinde Muzafferuddîn Şah'ın katılımı ile Gülistan Kasrı'nda resmen açılmış (Şemîm, 1387, s. 447), Muzafferudîn Şah'ın, anayasayı onayladıktan sonra 24 Zilkade 1324/9 Ocak 1907 yılında hayatını kaybetmesiyle yerine oğlu Muhammed Ali Mirzâ tahta geçmiştir (Şemîm, 1387, s. 451). Günden güne artan meşrutiyet taraftarlarının gücü Muzâfferuddîn Şah ve Rusya'yı tedirgin etmiştir. Şah, meclisi kapatmak ve meşrutiyetçileri bastırmak için Mirzâ Ali Asger Han Atâbek'i başbakan olarak atamıştır (Melikzâde, 1383, 1-2-3/s. 461). Ancak Atâbek'in öldürülmesi ile eş zamanlı Rusya ve İngiltere arasında 21 Recep 1325/31 Ağustos 1907'de Rusya'nın başkenti Petersburg'da kendi aralarında İran'ı taksim eden Tilsit antlaşmasını imzalamışlardır (Şemîm, 1387, s. 466). İran'ın üç kısma ayrıldığı bu anlaşmaya göre, Rusya, Mezopotamya'dan, günümüzde İran Kirmanşah Eyaleti'ne bağlı Kasr-ı Şirin'e kadar İsfahan, Yezd, Tahran, Reşt, Tebriz gibi büyük şehirler olmak üzere İran'ın kuzey bölgelerini almıştır. İngiltere ise güneydoğu bölgesi ile Benderabbas, Kirman, Şiraz şehirleri ile Afganistan sınırına kadar olan bölgeyi almış ve İran'ın güney batısı da tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir (Avery, 1967, s. 255). İran Meclisi, 18 Ekim 1907 tarihinde İran'ın istiklalini tehlikeye atan bu antlaşmaya itiraz ettiğini ve tanımadığını ilan etmiştir (Şemîm, 1387, s. 469).

Birinci Meclisin 1908 yılında Rus Kazak askerleri tarafından bombalanarak kapatılmasıyla istibdat dönemi başlamış ve Kasım 1909 tarihinde İkinci Meclis tekrar açılarak Muhammed Ali Şah tarafından uygulanan baskı ve meclisin geçici feshi ile son bulmuştur (Avery, 1967, s. 261). İkinci Meclis Ahmet Şah'ın katılımı ile 24 Aban 1288/14 Kasım 1909 tarihinde açılarak meşrutiyet tekrar ilan edilmiştir (Şemîm, 1387, s. 522). Ancak Meclis, Rusya

tarafından 29 Kasım 1911'de Necef Goli Han Semmâmü's-saltana'nın ikinci başbakanlığı döneminde verilen ikinci ulti-matom sonrasında 24 Aralık 1911 tarihinde silah zoruyla kapanmıştır (Cezani, 2014, s. 106).

Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir. Bu nüfuzun etkisiyle meşrutiyete muhalif olanların büyük bir kısmı, mevcut yönetim tarafından ortadan kaldırılınca Mirzâ Kûçek Han gibi şahsiyetler, mevcut yönetimi istibdâd kabul ederek özgürlükçü hareketi başlatmışlardır. Mirzâ Kûçek Han, Cengel Teşkilatı'nın kurulmasıyla Heyet-i İttihâd-ı İslâm'a dâhil olmuş, hareketin zafere ulaşmasında Osmanlı siyasi ve fikri güçlerinden istifade etmiştir (Fehrâî, 1354, s. 22).

Mirzâ Kûçek Han'ın faaliyetleri iki dönemi kapsamaktadır. Birinci dönem faaliyetleri, Cengel Hareketi'nin 1914 yılında kuruluşundan itibaren Kızılordu Kuvvetleri'nin 28 Ordıbehişt 1299/20 Nisan 1920'de Gilan'a girişine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Cengel Hareketi, birinci dönemdeki mücadelesini I. Dünya savaşı boyunca İttihâd-ı İslâm bayrağı altında Ruslar ve İngilizlere karşı mücadele ile yürütmüştür. I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti ve Almanya gibi ülkeler İngiltere ve Rusya karşısında İran'ın yanında yer almıştır. Enver Paşa çok sayıda silah ve kuvvet göndererek İran ile olan bu dostluğu güçlendirmiştir (Fehrâî, 1354, s. 91).

Cengel Hareketi'nin ikinci dönem faaliyetleri, Kızılordu Kuvvetleri'nin 28 Ordıbehişt 1299/20 Nisan 1920'de başlar, Mirzâ Kûçek Han'ın, 11 Azer 1300/2 Aralık 1921 tarihinde ölümü ile son bulmaktadır. İkinci dönemde, Cengel Hareketi'nin hedefi İngiltere ve Rusya başta olmak üzere yabancı ülkelerle mücadeleye ilave olarak Kaçar Devleti'nin devrilmesi ve sosyalizme dayalı bir cumhuriyetin tesis edilmesi olmuştur (Payende, 1368, s. 21).

Özgürlük mücadelesinde Far-slar ve İran Azerbaycanlıları arasında ulusal birlik süreci başlamış, diğer etnik kökene sahip halklar arasında bu süreç görülmemiştir (İvanof, 1356:9). Bunlardan en önemlisi Gilan'da 1914-1921 yılları arasında varlık gösteren ve liderliğini Mirzâ Kûçek Han'ın yaptığı Cengel Hareketi olmuştur (Fehrâî, 1354, s. 4). Cengel Hareketi, İran Meşrutiyet Hareketi'nden sonra 1914 yılında kurulmuş ilk partizan hareketlerden olmuş ve yedi yıl sürmüştür. Rıza Han'ın İran'da iktidara gelmesi arefesinde, İran hükümeti için en büyük tehlike meydana getiren bir hareket olmuştur. Mirzâ Kûçek Han'ın ölmesi ile parçalanmış hareketin üyeleri dağılmıştır (Râ'in, 1357, s. 7).

Mirzâ Kûçek Han'ın (Mirzâ Yûnis) Hayatı

Mirzâ Kûçek Han'ın gerçek adı Yûnis'tir. Yûnis, Reşt'e bağlı Ustâdserâ şehrinde 1298 hk./1880 yılında doğmuştur (Fehrâî, 1354, s. 35; Râ'in, 1357, s. 8). Babası Mirzâ Bozorg'tur. (Fehrâî, 1354, s. 35). Kaynaklarda ismine rastlanmayan Yûnis'in annesi Reşt'e bağlı Fûmen şehri halkındandır (Mecîdî, 1390, s. 402). Baba tarafından dedesinin adı Mirzâ Yûnis'tir (Mecîdî, 1390, s. 401). Orta halli bir aileye mensup olan Mirzâ Bozorg, Gilan Defterdarı Mirzâ Abdulvehhâb Mustevefî döneminde Reşt'te defterdarlıkta kâtip (Râ'in, 1357, s. 8) olarak

çalışmıştır. Bu ailenin isimlerinin başında gelen Mirzâ lakabı da Gilan Defterdarı Mirzâ Abdulvehhâb Mustevefî'nin kurumunda kâtip olabilmek için okuryazarlığa (Mecîdî, 1390, s. 403) sahip olmak ve güzel bir şekilde el yazısı yazıyor olması sebebiyle verilmiştir. Babası Mirzâ Bozorg olarak anıldığı için ailesi de Yûnis'i, Mirzâ Yûnis, Mirzâ Kûçek (Râ'în, 1357, s. 8) ve Kûçek Aka (Mecîdî, 1390, s. 402) isimleri ile anmıştır. Yûnis, Mirzâ, Mirzâ Kûçek, Kûçek Hân ve Kûçek-i Cengelî, (Fehrâî, 1354, s. 38), Sâhib-i Gilân, Serdâr-ı Cengel lakapları ile meşhur olmuştur. Cengel Hareketi döneminde yaptığı mücadeleler çerçevesinde, Kûçek Hân ile baş edemeyeceklerini anlayan Kaçar Hanedanı Kûçek Han'a, Sâhib-i Gilân, Serdâr-ı Cengel gibi resmi unvanlar bağışlamıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, 4/s. 329).

Mirzâ Kûçek'in, Kerbelâyî Hânım ve Sâra Hânım olmak üzere iki kız kardeşi, abisi Muhammed Ali ve küçük kardeşi Rahîm isminde iki erkek kardeşi bulunmaktadır (Fehrâî, 1354, s. 35). Ömrünün sonlarına doğru evlenen Mirzâ'nın çocuğu bulunmamaktadır (Fehrâî, 1354, s. 44).

Mirzâ Kûçek Han, ilk eğitimine Reşt'e bağlı Sâlihâbad'ta bulunan Hâcı Hasan Medresesi'nde başlamış, Reşt'teki Câmî Medresesi'nde sarf, nahiv ve dini ilimler alanında eğitim görmüştür. Din adamı yolunda ilerlemek isteyen Mirzâ daha sonra Tahran'a giderek Mahmûdiye Medresesi'nde (Fehrâî, 1354, s. 35) fıkıh, usul, sarf, nahiv, meânî, beyân, mantık (Râ'în, 1357, s. 8) alanında tahsil hayatına devam etmiştir. Mirzâ, henüz 21 yaşlarında iken öğrenciler arasında irade sahibi, düşünce gücü yüksek (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052) bir şahıs olarak öne çıkmıştır. Yaşlıları arasında yetenekli bir öğrenci, adil ve mazlumların koruyucusu olarak tanınmıştır (Fehrâî, 1354, s. 36).

Mirzâ, 1322 hk./1904 yılında ilmiye sınıfının başlangıç döneminin en üst düzey dersi Kifâyetü'l-usûl (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 98) derslerine katılmıştır. Mirzâ, aldığı bu temel eğitimler ile bir din adamı ve müçtehit olma yolunda ilerken ülkede meydana gelen inkılap olayları sebebiyle fikri düşüncelerini değiştirerek (Fehrâî, 1354, s. 35) eğitimini yarıda bırakarak özgürlükçülere katılmış, Gilan devriminin yaşandığı tüm evrelerde meşrutiyetin elde edilmesi amacıyla Kazvin ve Tahran'da yapılan silahlı mücadelelere (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052) katılmış ve önde gelen mücadele adamlarından birisi olmuştur.

İdealist ve vatansever bir şahıs olarak öne çıkan Mirzâ Kûçek, eğitime çok önem vermiş, İranlıların geri kalmışlığını eğitim ve kültürden yoksun olmasından kaynaklandığını savunarak bu amaçla eğitimin zorunlu ve ücretsiz (Fehrâî, 1354, s.43) olmasını, ülkenin bütün çocuklarının eğitim ve öğretim hizmetlerinden eşit faydalanmasını arzu etmiştir. Bu amaçla Cengel Hareketi'ni kurunca yayınladığı Meramnâme'de ilköğretim tüm çocuklar için ücretsiz ve zorunlu hâle getirilmiş, ayrıca yetenekli çocukların yükseköğrenime teşvik edilmesi karara bağlanmıştır (Fehrâî, 1354, s. 56-58).

Edebiyata da ilgi duyan Mirzâ Kûçek, özellikle Firdevsî'nin şiirleri ile yakından ilgilenmiştir. Mirzâ Kûçek Han, Cengel askeri tesisler merkezinde bugünkü Gilan Eyaleti/Sume Sera/Gurab Zermeh bölgesinde silahlı direnişlerin ruhunu heyecanlandırmak için Firdevsî'nin Şâhnâme eserinden şiirler okunması yönünde düzenli toplantılar

tertiplermiştir (Fehrâî, 1354, s. 38). Mirzâ Kûçek Han, çetin ve zor hadiselerden gönü daraldığı zamanlarda ya gezintiye çıkmış ya da Hadî (Enverî, 1382, s. 2593) ve Rehâb (Fehrâî, 1354, s. 38) musiki (Enverî, 1382, s. 1171) tarzıyla yanık şiirler okumuştur.

İbrahîm Fehrâî, Mirzâ Kûçek'in birkaç defa şu mısraı terennüm ettiğini duyduğunu belirtmiştir:

(Fehrâî, 1354, s. 39) چرا که خوابگاه شیر در نیستان است   اگرچه فرش من از بوریا است، طعنه مزین

*Benim halımın hasır olmasıyla alay etme
Çünkü aslanın yatağı kamışlıktır*

Faaliyetleri

Rusya'da 1905 yılında meydana gelen devrim İran'da etkisini göstermiş ve 1905-1911 yılları arasında feodal ve emperyalist karşıtı gösteriler meydana gelmiştir (İvanof, 1356, s. 17). Mirzâ Kûçek Han, Tahran'da eğitim gördüğü süre zarfında dönemin sosyal olaylarına aşina olmuştur. Döneme ilişkin olayları ve hadiseleri incelemiş, toplumu aydınlatmak üzere, her türlü zorluğa ve baskıya karşı mücadelenin ülkenin ve halkın kaderini belirlemede etkili olacağını hissetmiştir. Meşrutiyet Hareketi ile birlikte öğrenimini yarıda kesen Mirzâ Kûçek Han, Reşt'te Din Adamları Topluluğu "Mecme-i Ruhaniyyûn" (Râ'in, 1357, s. 9) isimli dernek bünyesinde ilk siyasi faaliyetlerine başlamıştır. Tahran'da halkın 16 Şevval 1323 Çarşamba/14 Aralık 1905 tarihinde Abdulazîm Türbesi'ne sığındığı dönemde dini ilimler öğrencisi Seyyid Abdulmecîd'in öldürülmesiyle kurulan bu dernek (Râ'in, 1357, s. 9) bünyesinde, Kûçek Han, Reşt halkı arasında propaganda faaliyetleri yürüterek toplumu bilinçlendirmekle meşgul olmuş, baskıcı yönetime karşı halkı örgütlemiştir (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 98)

Meclisin 1908 yılında bombalanarak kapatılmasıyla ülkede başlayan istibdat döneminde meşrutiyetin önde gelen isimlerinden özellikle Meliku'l-mütekellimîn ve Mirzâ Cihangîr Han'ın ölümlerinden sonra başta Tekîzâde, Muâzıdu's-saltâna, Dehhodâ, Bahâî'l-vâizîn, Seyyid Hasan Hablu'l-metîn ve Devletâbâdî olmak üzere yaklaşık yetmiş meşrutiyetçi İngiltere Büyükelçiliği'ne (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 829), bir grup meşrutiyetçi de Tahran'da Osmanlı Büyükelçiliği'ne (Râ'in, 1357: 9), Hakîmu'l-mulk ve Meclis Başkanı Mumtâzu'd-devle Fransa Büyükelçiliği'ne sığınmıştır (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 829). Muhammed Ali Şah, Tahran'a hâkim olduktan sonra Reşt'teki meşrutiyetçileri bastırma düşüncesi ile Akabâlâhan Serdâr Efhem'i (Akabâlâhan) Gilan'a vali olarak atamıştır (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Akabâlâhan, Mirzâ Kûçek Han'ın tutuklanmasını emretmesiyle, Mirzâ Kûçek Han, 150 meşrutiyetçi ile birlikte Reşt'te bulunan Osmanlı Büyükelçiliği'ne sığınmış ve burada 20 gün kalmıştır (Gaffârî Heşcîn ve Neîmî, 1395, s. 99). Konsolosluk binası iktidar askerleri tarafından kuşatılmış ancak Mirzâ, gizlice konsolosluktan çıkarak gece boyunca diğer özgürlükçüler ile görüşmeler yaparak (Râ'in, 1357, s. 10), halkı özgürlüğe ve istibdat yönetimi karşısında direnişe davet etmiştir.

Mirzâ Kûçek, Osmanlı Büyükelçiliği'ndeki bu 20 günlük ikametinden sonra bir kısım özgürlükçü ile Reşt'ten ayrılarak Kafkasya'ya gitmiş, Tiflis ve Badkubê'de (Bakü) ikamet etmiştir. Buradaki ikametinde, Tiflis'te mukim özgürlükçüler ile temasa geçerek çare yolları

aramıştır (Fehrâî, 1354, s. 40). Geçim sıkıntısı baş gösterince Kafkasya'dan Gilan'a geri dönen Mirzâ, Hefâ şehrinde (Râ'în, 1357, s. 9) gizli bir şekilde özgürlük yolundaki çalışmalarına devam etmiş, Muhammed Ali Şah ve istibdât yönetimine karşı faaliyetler yürütmüştür (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Meclisin kapanmasıyla, Gilan'a gelen Kafkas mücahitleri Reşt'te Gilan mücahitleri ile iş birliği yaparak Gilan valisi öldürülmüş ve Reşt mücahitlerin tasarrufuna geçmiştir. Mirzâ Kûçek, Aka Bâlâhan'ın meşrutiyetçiler tarafından öldürülmesiyle mücahitlere katılarak (Fehrâî, 1354, s. 40), Gilan devriminin yaşandığı tüm aşamalarda Kazvin'e ve Tahran'a yapılan harekâtlarda en önemli mücadele adamlarından birisi olmuştur (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052). Tek hedefi, ülkeyi yabancı kuvvetlerin egemenliğinden ve ülkedeki yolsuzluklardan kurtarmak olan Mirzâ Kûçek, daha tutkulu bir şekilde mücahitlere katılmış ve Tahran'ın fethi için mücadele etmiştir. Bu dönemde Gilan özgürlükçülerinin en büyük problemini, Rusların Gilan'da büyük bir güce sahip olmaları ve halkın bütün işlerine müdahale etmeleri oluşturmuştur. Resmi dairelerde görevli memurlar Rusların izni olmadan bir işi yapmaya dahi cesaret gösterememiştir (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1036). Gilan Eyaleti'ne gerçek anlamda Çarlık Rusya'sı hükmetmiştir.

İran şahı Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçileri bastırmak için uyguladığı sert güvenlik tedbirleri döneminde meşrutiyeti yeniden ilan etmek isteyen Gilanlı bazı meşrutiyetçiler tarafından Reşt şehrinde Komite-i Settar isminde gizli bir örgüt kurulmuş ve başkanlığını da Kerim Han (Han Ekber) yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 40). Mirzâ Kûçek, bu özgürlük mücadelesinde büyük cesaret göstermiş ve devrim liderleri ile Komite-i Settâr üyelerinin övgüsüne layık olmuştur. Mirzâ, Komite-i Settâr üyesi olmasa da Abdülhuseyn Han Muizzu's-saltana (Serdar Muhyî) ile iyi bir dostluk kurmuştur. Serdar Muhyî'nin güvendiği şahıslar arasında yer alan Mirzâ, Gilan devriminin yaşandığı tüm evrelerde Kazvin ve Tahran'da savaşa katılmış ve önde gelen mücadele adamlarından birisi olmuştur (Fehrâî, 1354, s. 40; Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1052).

Komite-i Settar üyeleri özgürlük mücadelesinde Rusya devrimcileri ile irtibata geçmişler ve bu çerçevede Rusya'ya giden Kerim Han yardım konusunda teminat aldıktan sonra Gilan'a Kafkas devrimcileri gelmiştir. Gelen şahısların bir kısmı sosyal demokrat partisi merkez komite üyelerinden oluşmaktaydı. Bu şahısların başında Kafkas Sosyal Demokrat Partisi asıl siyasi üyesi ve aynı zamanda Riyâset-i sâbirîn başkanı Grigol Orconikidze (Sergo Orconikidze) yer almaktadır. Orconikidze, Reşt, mücahitler tarafından fethedildikten sonra Rusya'ya dönmüş ve Rusya Ekim İnkılabı'ndan sonra ağır sanayi bakanı olmuştur (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1046). Rusya'dan gelenler arasında daha sonra Mirzâ Kûçek Han'ın kurduğu Cengel Teşkilatı'nda Mirzâ'nın en yakınında görev alan ve ölümleri beraber olan Letonyalı Von Pachen (Majer Fen Paşen, Gauk Almani/Feodar) da Gilan'a gelmiştir. Feodar, Tahran'ın fethi için yapılan savaşlarda çok liyakatli mücadele etmiştir (Melikzâde, 1373, 4-5/s. 1045).

Sergo Orconikidze, mücahitlerin işlerini düzenlemek teorik ve siyasi faaliyetlerini geliştirmek amacıyla Reşt'e gelmiş ve yaklaşık bir yıl 1288-1289/1909-1910 tarihleri arasında Gilan'da ikamet etmiştir (Revâsânî, 1363, s. 77). Orconikidze bu sürenin büyük bir bölümünde Reşt'te kalmış, Astara, Erdebil, Enzeli ve Tahran'a gitmiştir. Serdar Muhyî ile birlikte

devrimcilerle Reş'ten Tahran'a da gitmiş ve Erdebil'in özgürleştirilmesine katılmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın Orconikidze ile tanışması bu dönemde olmuştur (Revâsânî, 1363, s. 77).

Meşrutiyetçiler tarafından Tahran'ın fethinde, Mirzâ Kûçek Han bir mücahid olarak ortaya çıkmış, Mencîl ve Kazvin'de gösterdiği gayretler sonucunda Gilan Mücahitleri Başkanlığı'na yükselmiştir. Kûçek Han, Gilan Mücahitleri Başkanlığı'na atandıktan sonra Gilan gerilla kuvvetlerini takviye etmiş, Tahran ve Tebriz meşrutiyetçilerinin ikinci kez meclisin açılması için verilen savaşlarda hazırladığı orduyla Reş'ten Kerec'e gitmiştir (Râ'în, 1357, s. 11). Muhammed Ali Mirzâ, 27 Recep 1327/14 Ağustos 1909 tarihinde tahtı bırakarak Rusya Büyükelçiliği'ne sığınmış, Şah tahtan indirilerek yerine henüz 13 yaşlarındaki oğlu Ahmet Şah geçmiştir (Aryanpûr, 1387, 2/s. 9). Mirzâ Kûçek, Muhammed Ali Şah'ın elçilikteki sığınması bitene kadar Tahran'da bir müddet yaşamıştır (Râ'în, 1357, s. 11). Tahta geçtiğinde henüz on iki yaşında olan Ahmed Şah, yaşının küçük olması nedeniyle İzzetu'l-mulk saltanat adına atanmıştır. İkinci meclis Ahmet Şah'ın katılımı ile 24 Aban 1288/14 Kasım 1909 tarihinde ülke genelinde büyük bir coşku ile açılmış ve meşrutiyet tekrar ilan edilmiştir (Şemîm, 1387, s. 522). Meclisin geçici feshi bu şekilde son bulmuştur.

Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçilerin zaferinden memnun olmayan Rusya'nın tahriki ve Türkmenlerin desteği ile tahtı tekrar ele geçirmek amacıyla 1909 yılında meşrutiyetçiler ile Esterabad bölgesinde bir savaş yapmıştır. Bu savaşta ön sıralarda yer alan Mirzâ Kûçek yaralanmış, Şah tarafından gönderilen Kahraman Han Hâcibu'd-devle, Mirzâ'ya tedavi edilmesi karşılığında şah ile iş birliği yapmasını teklif etmiştir. Ulusal arzularını her zaman ön planda tutan Mirzâ Kûçek bu teklifi hayatı pahasına kabul etmemiştir (Râ'în, 1357, s. 11). Zira Muhammed Ali Şah'ın emriyle Kars isimli gemi ile Badkubeh (Bakü)'ye gönderilen Mirzâ, denize atılarak öldürülmek istenmiş ancak geminin kaptanı buna engel olarak Mirzâ'nın, Bakü ve Tiflis'te tedavi olmasını sağlamıştır. Tedavi olduktan sonra İran'a dönen Mirzâ'nın, Gilan'da nüfuzunu artıran Rusya aleyhinde özgürlük faaliyetlerinde bulunması, Çarlık Rusya'nın Reş Konsolosu'nu tedirgin etmiş ve Reş'ten beş yıl süreyle Tahran'a sürgün edilmiştir (Fehrâî, 1354, s. 27).

Başbakan Hasan Mustevfi'l-memâlik döneminde 13 Haziran 1911 tarihinde mali durumun düzeltilmesine yönelik mecliste kabul edilen Shuster Lahiyası (Avery, 1967, s. 295) kanunundan hoşnut olmayan Rusya, 29 Kasım 1911'de Ncef Guli Han, Semmâmü's-Saltana'nın başbakanlığında İran'a verdiği ültimatomla, İran'ın, Rusya'ya ve İngiltere'ye önceden bilgi vermeden yurtdışından danışman getirmemesini aksi durumda Gilan'a gireceğini belirtmiş ve 24 Aralık 1911 tarihinde, Yeprem Han meclise saldırarak ikinci meclis silah zoruyla kapatılmıştır (Cezani, 2014, s.106)

Bu dönemde Tahran'da sürgünde bulunan Mirzâ Kûçek Han, milli şura meclisinin II. dönemine kadar mücahitlerle iş birliği yapmıştır (Pâyende, 1368, s. 26). Nâsiru'l-mulk (Nâyibu's-saltana) 1290 hş./1911 yılında meclisi seçimleri yenileme bahanesiyle kapattıktan sonra Mirzâ Kûçek Han, Seyyid Yahya Nedâmânî (Nâsiru'l-İslâm) ve Serdâr Muhyi'yi Yezd şehrine, birçok meşrutiyetçiyi de ülkenin çeşitli yerlerine sürgün etmiştir. Mirzâ Kûçek Han

ile birlikte üç kişi Yezd'e giderken Nâsıru'l-mulk, Seyyid Celâl Erdebîlî ve Meshuru's-saltân'ı da Mirzâ Küçek Han ve diğer iki arkadaşının peşine sürgün etmiştir. İkinci grup, Kum şehrine ulaşınca Mirzâ Küçek'in grubuyla Kum'da kalmayı ve batı özgürlükçüleri ile irtibata geçmeyi kararlaştırmışlardır (Râ'in, 1357, s. 11). Küçek Han ile birlikte Yezd'e sürgün edilen Serdâr Muhyi, Nâsıru'l-İslâm, Seyyid Celâl Erdebîlî ve Meshuru's-sultân Kum'da konakladıkları esnada dönemin içişleri bakanı Ahmed Kıvâm (Kıvâmu's-saltana) yolların güvensiz olduğundan dolayı dilekçe vererek sürgün adreslerinin değiştirilmesini ve Kum'da kalmalarını istemişlerdir. Dilekçe kabul olunca Küçek Han ve diğerleri Kum'da yedi ay kalmışlar ve Kum'da siyasi faaliyetleri kapsamında Kirmânşâh'ta Demokrat Parti (Hızb-i Demokrat) ile ittifak yapan Yâr Muhammed Han ile irtibata geçmişlerdir. Hükümet, Mirzâ Küçek, Serdâr Muhyi ve diğerlerinin siyasi faaliyetlerinden haberdar olunca söz konusu şahısları Tahran'a getirerek Bâğşâh'ta cezaevine koymuştur. Batı kargaşası ayaklanması bitince Mirzâ Küçek ve diğerleri serbest bırakılmıştır (Râ'in, 1357, s. 13). Mirzâ Küçek, Tahran'da bulunduğu dönem içerisinde bazı meşrutiyet mücahitlerinin kural tanımaz davranışlarından incinmiş ve Serdâr Muhyi'nin de mücahitlere karşı bir şey yapmadığını görünce Serdâr Muhyi ile irtibatını kesmiştir (Fehrâî, 1354, s. 42).

Osmanlı Sultanı V. Mehmed (Mehmed Reşad), İslam Birliği (İttihâd-ı İslâm) Teşkilatına İran'ı dâhil etmesi üzerine Kaçar Şah'ı, Hâc Muîn Buşehrî, Hâc Muhteşemu's-saltâna ve Musâvât'a Tahran'da İttihâd-ı İslâm'ın gizli bir teşkilatını tesis etmelerini istemiştir (Râ'in, 1357, s. 17). Mirzâ Küçek Han, Tahran'da birlikte ikamet ettiği Behâ'i Beg ve Hasan Rûşenî (Râ'in, 1357, s. 12) ile birlikte İttihâd-ı İslâm fikri ile tanışmışlar ve Hâc Muhteşemu's-saltana'nın yardımı ile "İttihâd-ı İslâm" teşkilatına katılmışlardır (Râ'in, 1357, s. 17).

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, ittifak devletleri olarak Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti, itilaf devletleri olarak da Fransa, Rusya ve İngiltere taraflarını oluşturmuşlardır (Şemîm, 1387, s. 539). Mirzâ, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında ülkenin Kuzey bölgelerini işgal eden Çarlık Rusya'sına karşı mücadele etmek üzere Gilan'a gitmeyi kararlaştırmıştır. Mirzâ Küçek Han, Rusya'ya karşı mücadele etmek üzere başlangıçta meşrutiyet mücahitlerinden Sâlâr Fâtih ismi ile meşhur Mirzâ Ali Han Dîvsâlâr (Râ'in, 1357, s. 7) ile iş birliği yapmış ancak aralarında ihtilaf meydana gelmesi üzerine Mirzâ Küçek, Lahican'da tıp doktorluğu görevinde bulunan Dr. İbrahim Haşmet Cengelî olarak bilinen Mirzâ İbrahim Haşmet (Fehrâî, 1354, s. 27) ile görüşmüştür. Birlikte emperyalistlere karşı ülkesini korumak amacıyla silahlı mücadeleyi benimsemiş ve Gilan'ın sık ormanlarında (Cengel) gerilla hareketine başlamayı düşünmüştür.

Ülkede Rus ve İngiliz askeri birliklerinin bulunduğu ve I. Dünya Savaşı'nın başladığı bu dönemde Mirzâ Küçek Hân silahlı hareketin kurulması fikrine sahip olmuştur. Küçek Hân, başlangıçta silahlı mücadele yapabilmek için kendisi ve arkadaşları için 14 tüfek ve bir miktar mermi temin etme telaşına girmiştir. Mirzâ, bu sayede 1293 Mihr/1914 Eylül ayında Rus kuvvetlerine karşı mücadeleye başlamayı düşünmüştür (Fehrâî, 1354, s. 91).

Mirzâ'nın, Ruslar tarafından Reşt'ten Tahran'a sürgün edilmesiyle Rusya tarafından Reşt'e geri dönmesine engel çıkarılmış ancak Reşt'in etkili şahsiyetlerinden Hâci Mollâ Muhammed'in damadı Hâci Seyyid Mahmûd Ruhânî'nin (Fehrâî, 1354, s. 27) yardımları neticesinde Rusya'nın Reşt Konsolosu olan Efsinko'dan oturum izni alınması sonrasında Mirzâ, binlerce kişinin karşılamasıyla Reşt'e girmiş ve Ahmed Han Medenî'nin evine gitmiştir (Râ'in, 1357, s. 15).

Mirzâ, İran'ın tehlikede olduğu, Rusya ve İngiltere tarafından saldırılara maruz kaldığı bu dönemde Gilan'da milli bir programı bulunan "İttihad-ı İslam"ı teşkil ederek, Alman ve Türk subaylarından askeri eğitim adı altında istifade etmiştir (Avery, 1967, s. 410). Bir müddet Reşt'te bulunan Kûçek Han, gizli bir teşkilat kurmuş ve teşkilatın merkez komitesini bölge halkı tarafından resmi olarak tanınmayan yedi kişiden seçmiştir. Bu kişiler arasında Kerbelâ'î İbrahim Bezzâz (Hâc Ahmed Kesmâyî'nin kardeşi) Seyyid Huseyn ya Seyyidî Muhammed Tevekkülî, Abdü'l-İslâm Arab, Receb Han Dehî ve Abdulvahid yer almaktadır (Râ'in, 1357, s. 18).

Cengel Hareketi

Mirzâ Kûçek, kurduğu komite ile faaliyetlerini gizlilik içerisinde yürütmüştür. Komitenin üyeleri görünüşte sazlı sözlü organizasyonlar düzenlemiş, Komitenin asli üyeleri de Reşt özgürlükçüleri ile toplantılar gerçekleştirerek teşkilata üye toplamak için çaba sarf etmişlerdir. Mirzâ Kûçek, komitenin üyeleri ile 1293/1914 Şehrivar (Ağustos) ayı içerisinde Reşt'e bağlı Kalemistân'da (Râ'in, 1357, s. 17) düzenledikleri toplantıda, Gilan Eyaleti/Su'me Serâ şehrinde Mirzâ Ahmed Medenî'nin şahsi mülkü olan Tûlem ormanlık bölgesine gitmeleri kararlaştırılmıştır. Aynı toplantıda Kûçek Han tarafından ilk kez İttihâd-ı İslâm'dan bahsedilmiş ve daha sonraları kendi partizan teşkilatının bu isimle anılmasına karar vermişlerdir (Râ'in, 1357, s. 18).

Gruplar, Tûlem Ormanına vardığında Mirzâ Kûçek, arkadaşlarına Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ettirerek, zafer gününe kadar saç ve sakal tıraşı olmayacaklarına dair yemin ettirerek arkadaşlarını küçük gruplara ayırmıştır. Bu gruptaki şahısların yüzlerini siyah bir parçayla örtmelerini, her şafak vakti özgürlük muhalifi olan ya da Rus vatandaşı olan zenginlerin mallarına el koymalarını, elde edilecek gelirle silah almalarını ve üye sayılarını artırmalarını emretmiştir. Siyah giyimlilerin (siyâh-pûşân) gece baskınları zamanla Gilan Eyaleti'nde özellikle Reşt şehrinde büyük korku yaşanmasına sebep olmuştur (Râ'in, 1357, s. 20).

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti ve Almanya, Asya'nın muhtelif noktalarında Rusya ve İngiltere'yi zayıflatmak için yerel hareketleri desteklemiştir. Bu verilen destek arasında Cengel Hareketi de yer almıştır. Kûçek Han, Cengel Teşkilatı'nın kurulmasıyla Hey'et-i İttihâd-ı İslâm'a dâhil olmuş, hareketin zafere ulaşmasında Osmanlı Devleti'nin siyasi ve fikri güçlerinden istifade etmiştir. Mirzâ, Gilan'da kurduğu devrimci bir komite olan İttihâd-ı İslâm'ın örgütlenme ve eğitim konusunda Alman ve Türk uzmanlarından istifade etmiştir (Yazıcı, 1993, 7/s. 366). Cengel Gazetesi 16 Safer

1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917 tarihli 18. sayısının 5. sayfasında Hey'et-i İttihâd-ı İslâm tarafından Şah'a gönderilen telgrafta, saltanatın hain bir grup tarafından kuşatılmasıyla İngilizlerin güneydeki hak ihlallerine yönelik müdahalelerine dikkat çekilerek İttihâd-ı İslâm'ı, ülkenin bağımsızlığını korumak ve anayasayı güçlendirmek için protestolarını ve varlıklarını ilan ettikleri belirtilmiştir (Cengel, sayı 18, 16 Safer 1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917 s. 5).

Reşt'te İngiltere ve Rusya ile rekabet halinde bulunan Osmanlı Devleti Reşt konsolosluğu tarafından Mirzâ Kûçek Han'a dört tüfek verilmiştir. Bu silahlar Mirzâ Kûçek Han'ın elde ettiği ilk silahlar arasında yer almıştır (Râ'in, 1357, s. 18). Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus esaretinden kaçan Türk firari askerlerin Osmanlıya ulaştırılmasında Cengel Teşkilatı yardım etmiştir. Teşkilât-ı Mahsûsâ görevlileri zaman zaman kendi güvenlik ve ihtiyaçlarını karşılamada zor duruma düştüklerinde Mirzâ Kûçek tarafından para yardımıyla bulunulmuştur (Sarısaman, t.y., s. 216). Cengeliler, işgalci Çarlık Rusyası'na karşı başarılı olabilmek için askeri bir eğitim sistemi kurulması ve teşkilatlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiğine inanmıştır. Osmanlı Devleti de Cengel Hareketi'ne personel ve silah desteğinde bulunmuştur. Enver Paşa tarafından silah ve mermi yardımlarını kapsayan hediyeler gönderilmiş ve savunma ve bomba yapım grubu lideri olarak Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Hüseyin Efendi Cengel Teşkilatı'nda görevlendirilmiştir (Fehrâî, 1354, s. 27) Ruslarla yapılan Mâklevân savaşında kendi yaptığı el yapımı bomba ile Çarlık Rusya'ya ağır zayıtlar vermiş ve bunun sonucunda yaklaşık 150 silah ve çok sayıda askeri malzeme ganimet olarak ele geçirilmiştir (Râ'in, 1357, s. 28).

Cengel Hareketi'nin ilk üyeleri çoğunlukla çiftçi ve küçük arazi sahiplerinden oluşmuştur. Daha sonra bu hareketin destekçileri artmış, tüccarlar, din adamları, arazi sahipleri ve köylüler tarafından desteklenmiştir. Zamanla gelişme gösteren harekete ilgi sadece Gilan ile sınırlı kalmamış, Tahran'da mukim nüfuz sahibi şahıslar "Hey'et-i İttihâd-ı İslâm" adı altında Cengelilere her türlü işlerinde yardım edilmesi konusunda teşviklerde bulunmuşlardır (Halîcî ve Râdmerd, 1388, s. 65).

Hareket şöhret bulmaya başlamış ve zamanla Gilan'ın tamamını etkisi altına alarak komşu eyaletlere de hükmetmeye ve halkın teveccühünü kazanmaya başlamıştır. Cengeliler Gilan'da büyük güç elde etmiş bir taraftan, Azerbaycan ve Zencan sınırına ulaşılmış diğer taraftan, Mazenderan ve Nur-Kecuver'a yaklaşılmıştır (Fehrâî, 1354, s. 94). Cengel Hareketi'nin şöhrete ulaşması neticesinde Merkezi Hükümet tarafından bu hareket bastırılmaya çalışılmıştır. Merkezi Hükümet ve Çarlık Rusya ile yapılan toplamda altı savaş ve Rusların dâhil olduğu ilk savaş olan Mâklevân savaşından sonra Mirzâ Kûçek Han ve Cengelilerin itibar ve haysiyetini daha da artırmıştır. Böylece Hey'et-i İttihâd-ı İslâm resmen ilan edilmiş ve Cengel hareketinde merkezi bir yapı meydana gelmiştir. Hey'et-i İttihâd-ı İslâm, komiteler oluşturmuş ve her komitenin başına Gilanlı bir şahsiyet atanmıştır. Reşt din adamları da Seyyid Muhammed Ruhânî ve Şeyh Ali İlmu'l-hâdî isimli iki din adamını öşürleri Hey'et-i İttihâd-ı İslâm yararına toplamayı ve Cengelilerin teşkilatlanmaları amacıyla görevlendirmiştir (Râ'in, 1357, s. 28).

Cengeliler Gilan çevresindeki Rusların saldırısı, hükümetin ve aşiretlerin taarruzlarına aldırılmadan, alt yapısını örgütlemiştir. Cengel Teşkilatı'nın askeri merkezi olarak Gûrâb Zermeh bölgesi seçilmiş ve burada "sûz-efsîyeh" adı altında askeri bir okul açılarak buranın sorumluluğunu Alman Feodar yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 94).

Cengel Hareketi'nin yayın organı olan Cengel Gazetesi'nin (Rûznâme-i Cengel) "Şaşırtıcı haberler (ahbâr-ı hayret-engîz) başlıklı 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917 tarihli on üçüncü sayısında, Cengel Hareketi şöyle tanımlanmıştır:

"Cengelilerin ayaklanması, silahlanması ve Cengelilerin fedakâr bir şekilde mücadele etmesi sadece hükümeti takviye etmek ve memleketi korumak içindir. Cengeliler, İran halkının, yabancı işgalcilerden ve yerli işbirlikçilerin etkisinden kurtulup, refah düzeyi iyi bir hâl almaya başladığında silahlarını bırakacaktır." (Cengel, sayı 13, 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917 s. 3)

Cengel Hareketi'nin nihai hedefi Tahran'ı ele geçirerek yeni bir düzen kurmak olmuştur. Cengel Hareketi üyeleri, İran'ın bağımsız bir devlet olmasını arzu etmişler ve harekete ilişkin 9 madde ve 34 fıkradan oluşan bir Meramnâme hazırlamışlardır (Fehrâî, 1354, s. 56-58). Meramnâme maddeleri incelendiğinde, Cengeliler tarafından Meşrutiyet İnkılabı'nın kazanımlarından yararlanılarak 9 madde, 34 fıkrada, anayasanın ruhuna uygun, her yönden ulusal ve sosyal içerik bakımından bir düzen içerisinde olduğu görülmektedir. Kadın erkek eşitliği, düşünce ve inanç özgürlüğü, ırk ayrımı veya dini inancı gözetilmeksizin eşit medeni haklara sahip olması gözetilmiştir. 18 yaşında olan herkese seçme ve 24 yaşında olanlara da seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. İlköğretim tüm çocuklar için ücretsiz ve zorunlu kılınmış ayrıca yetenekli çocukların yükseköğrenime teşvik edilmesi karara bağlanmıştır. Altmış yaşına gelen ulusun her ferdinin devletten emekli maaşı alacak olması ve on dört yaşından küçük çocukların çalıştırılmaması, uyuşturucu maddelerin yasaklanması ve toprak reformu konuları Cengel Hareketi'nin İran genelinde yapıcı rolünü ortaya koymaktadır.

Cengel liderleri ve Kûçek Han, hareketin yayın organı olarak **Cengel Gazetesi** (Rûznâme-i Cengel) isminde bir gazete yayınlamışlardır. Hareketin hedefleri "Cengel" gazetesinde duyurulmuştur. 1917 yılında Gilan'da Cengel Hareketi tarafından kurulan gazete, Kesmâ şehrinde taş matbaacılıkla neşredilmiştir. Gazetenin ilk sayısı 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 tarihinde yayınlanmış ve 4 Rebiü's-sani 1337/7 Ocak 1919 tarihine kadar yayın hayatına devam etmiştir. Gazete haftada bir kez yayınlanmıştır (Fehrâî, 1354: 141). Sekiz sayfadan oluşan gazetede, Cengel Hareketi'nin ideolojisi, İttihad-ı İslam faaliyetleri, Cengel, Edebiyat, Siyasetin Faziletleri, Şehirden Haberler, Merkezi Hükümet ile yazışmalar, Rusya ve İngiltere'nin İran'daki faaliyetlerine ilişkin haber, yazı ve makalelere yer verilmiştir. Edebiyat başlığı altında yayınlanan Farsça şiirlerin yanı sıra 11, 17, 18, 19, 27 ve 30. sayılarda bugünkü İran'ın Gilan Eyaleti'nde mukim yerel dil olan Gilekçe diliyle şiirler kaleme alınmıştır. Gazete manşetinde "İranlıların haklarının bekçisi ve İslami düşüncelerin ışığı" şeklinde açıklamada bulunulmuştur.

Cengelilerin merkezi hükümete ve ülkede bulunan yabancı devletlere ilişkin mücadelesinde Cengel gazetesinde açıklamalarda bulunulmuştur. Cengel Gazetesi'nin 19 Şaban 1335/9 Haziran 1917 tarihinde çıkan ilk sayısında, meclis seçimlerinin dördüncü dönemine ilişkin seçim sürecinin hızlandırılması ve milli şura meclisinin açılması için Şah'tan ricada bulunulmuştur. Ayrıca Cengelilerin, bütün tecavüzkâr devletlerin İran'ı terk etmesini istediği belirtilmiştir (Cengel, sayı 1, 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 s.1). Cengelilerin asıl hedefi Milli Şura meclisini açmak, meşrutiyetin temellerini sağlamlaştırmak, milleti rahatlatmak, baskı ve zulmü ortadan kaldırmak olmuştur.

Mirzâ Kûçek Han, resmi ve gayri resmi mektuplarında genel olarak üzerine eğik üç çizgi çizdiği "Kûçek" imzasını kullanmış ve "Kûçek" mührüyle mühürlemiştir. Daha sonra kaybolan mühür yerine "Kûçek" secili mührünü "Kûçek Cengelî" imzasıyla atmaya başlamıştır (Fehrâî, 1354: 43). Mirzâ, en küçük bir insan gibi yaşamayı ilke edinmiştir. Mektuplarına genel olarak Huvelhak ibaresi ile başlamış ve Kûçek Cengelî olarak yazdığı isminin üzerine eğik çizgiler çizerek isminin solmasını sağlayarak kendisini de yorgun hissettiği mesajını vermiştir (Reffî, Kâşîzâde ve Lu'luî, t.y.; 102).

1294/1915 kış ayının başlarında Rusya kuvvetleri, Kafkas Ordusu Genel Komutanı Baratof komutanlığında, Cengel Hareketi'ni bastırmak ve Azerbaycan, Kürdistan ile Kirmanşah'ta savaş kuvvetleri ile mücadele etmek için İran'a hareket etmiştir. Baratof'un İran'dan ayrılmasıyla eş zamanlı olarak Kalçukof 3800 kişilik Kazak asker ile Kesmâ şehirlerinde yoğunlaşmışlardır (Payende, 1368, s. 53). 1294 hş. İsfend ayında /1915 (20 Şubat-20 Mart) kış mevsiminde Cengeliler ile Ruslar arasında meydana gelen ikinci fakat toplamda yedinci savaşta, yoğun kar ve soğuk hava şartları altında hükümet güçleri Cengelileri kuşatmış, Cengeli mensubu 17 kişi savaşta ve soğuktan donarak ölmüştür (Fehrâî, 1354:76). Rus kuvvetleri Mirzâ Kûçek Han'ı yakalamak amacıyla Mâsûleh ormanlarının her tarafını aramışlar ancak bulamayınca üslerine geri dönmüşlerdir. Diğer taraftan birçok Cengel mücahitleri Ruslar'a esir düşmüştür. Cengeli esirleri Rus "Kolçukof" tarafından yargılanmış ve yargılamadan sonra bir kısmı idam edilmiş bir kısmı da uzun zaman zindanlarda kalmıştır (Râ'în, 1357, s. 30).

Rus kuvvetleri ile yapılan bu ikinci savaşta Mâsûleh'de yenilgiye uğrayan Kûçek Han ve Cengeliler çaresiz Fumen, Şeft, Mâsûleh'in yüksek taraflarına ve Şandermin, Gesker ve Halhâl tarafına geri çekilmişlerdir. Kazaklar Cengelilerin peşinden gitmişlerdir (Payende, 1368, s. 54). Cengeliler asıl hedeflerine ulaşma fikrinden vazgeçmemiş ve mücadeleye devam etmişlerdir. Bu savaştan yaklaşık üç ay sonra ikinci kez Fûmen bölgesine taşınmışlardır. Farklı farklı şahıslar bir diğerini tekrar bulmuş ve yeniden faaliyete koyulmuşlardır. Gûrâb Zermeh, Kesmâ, Kîşdere, ve Polenkdere'de kısa süreli savaşlar yaşanmıştır. Sonunda hükümet güçleri çekilmiş, Kazak askerleri de başka cephelere gitmiştir. Cengeliler bu durumdan istifade ederek Kesmâ şehrini gerilla kuvvetlerinin merkezi ve Gûreb Zermeh'i de askeri merkez olarak belirlemişlerdir (Fehrâî, 1354, s.77).

Rusya'da 1917 yılında meydana gelen Bolşevik inkılabı Cengeliler için de bir umut ışığı olmuş ve Sovyet karşısında Çarlık Rusyası kuvvetlerinin yenilmesiyle Cengeliler tekrar canlanmıştır. Çarlık Rusyası'nda Ekim 1917 Bolşevik Devrimi meydana gelmiş ve Vladimir Lenin Başbakan, Trotsky Dışişleri Komiseri ve Josef Stalin de Halklar Komiseri olmuştur. Çarlık Rusya güçlerine karşı savaştan Cengeliler, 1917 Ekim Devrimi'nin ardından geri çekilen askerlerin dönüş yolu üzerinde bulunan Kûçek Han, Çarlık Rusya ordusunun silahlarına el koyarak az da olsa Beyaz Ordu'nun, Kızıl Ordu ile mücadelesinde etkili olmuştur. (Memmedli, 2021, s. 1624).

İngiltere'nin Bakü petrollerine ulaşmak amacıyla görevlendirdiği Dunstrulwille 27 Aralık 1917 tarihinde Bağdat'tan Enzeli'ye gelmiştir. Mirzâ Kûçek Han ile iş birliğinde bulunan Bolşevikler, Dunstrulwille'nin Hemedan'a geri dönmesine neden olmuştur. Mirzâ Kûçek, bu dönemde daha da güçlenmiş, halkın gözünde milli bir kahraman olarak görünmeye başlamıştır. Mirzâ, İngiltere'nin geri çekilmesiyle Reşt'i ele geçirmiştir (Aryanpûr, 1387, 2/ s. 206).

1918 yılının ocak ayında Sovyet Rusya, İngiltere, İran ve Çarlık Rusya arasında yapılan hiçbir anlaşmayı tanımayacağını bildirmesi üzerine ve Çarlık Rusya'nın İran'da bulunan General Baratov komutasındaki askerleri de İran'dan geri çekmesiyle İran, tamamen İngiltere etkisi altında kalmıştır (Kayabalı ve Arslanoğlu, 1990, s. 21). İngiltere'nin siyaseti bu süreçten sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya geçerek Bakü petrollerini ele geçirmesini engellemeye yönelik olmuş ve General Dustrulwille emrindeki birliği Kazvin yolundan Enzeli'ye göndererek Bakü'ye gitme hazırlığı yapmıştır (Fehrâî, 1354, s. 129). İngilizler, istihbarat subayı Kaptan Noel'i Kafkasya ve İran'ın Kuzey bölgelerine göndererek Gilan'da istihbarat ve casusluk faaliyetlerini artırmıştır. Noel, Bakü'ye gitmiş ve topladığı istihbaratla geri dönmüştür. Noel, Şaumyan hükümetinin düşeceğini tahmin etmiş ve İngiliz kuvvetlerinin Gilan'dan Kafkasya'ya geçebileceği bölgeler üzerinde istihbarat toplamıştır. Durumdan haberdar olan Mirzâ Kûçek Han, Noel'i tutuklamış ve Gilan'daki askeri sevk noktalarını gösteren bir harita ele geçirmiştir (Fehrâî, 1354, s. 113).

Cengeliler, İngiltere istihbarat subayı Noel'den sonra İngiltere Konsolosu Maklaren ile Reşt Şahinşahi Bankası müdürü Micer Oakshott'u da tutuklamıştır. Bu şahıslar, Süleyman Mirzâ ve Kâzım Vekîl'in İngiltere tarafından Hindistan'da esir olarak tutulmasına karşılık olarak tutuklanmıştır (Fehrâî, 1354, s. 113). Tahran Maslahatgüzari Nüzhet Bey'den 25 Mart 1918 tarihinde Musul tarikiyle gönderilen 18 numaralı telgrafta İttihâd-ı İslâm lideri Mirzâ Kûçek Han tarafından İngiliz konsolos ve banka müdürünün esir alındığı ve İngiliz polis teşkilatının da çaresiz kaldığı ifade edilmiştir. (HR_SYS_02341_00004_004). Gilan'da Cengel Hareketi'nin ünü bu şahısların tutuklanması ile daha da artmıştır.

Mirzâ Kûçek Han'ın İngilizler aleyhindeki hareketlerine dair İngiltere'nin Reşt konsolosu ve birkaç İngilizin esir alınmasına ilişkin Stokholm sefiri Cevad Bey tarafından, 2 Mayıs 1918 tarihinde, Dışişleri Bakanı Cavid Bey'e gönderilen mesajda rehin alınan şahısların

Cengel ormanında hapsedildiği ve İngiltere'nin İran'ı terk etmediği müddetçe esirleri serbest bırakmayacağına dair bilgilere yer verilmiştir (HR_SYS_02341_00008_001).

İngiltere, Rusya'da gerçekleştirilen ihtilal sonucu iktidara gelen sosyalistlerin İran'da etkili olmamaları için Kızılordu'ya karşı eski Rus generallerini destekleme yoluna gitmiştir. İngiltere, 1917 yılında Rus komutan Pichrakou'u yanlarına çektikten sonra Mirzâ Kûçek Han'a savaş açmıştır (Avery, 1967, s. 411). İngiltere, Cengelilere yaptıkları baskılardan bir netice alamamıştır. Bu yüzden barış ve müzakere yapmayı düşünmüşlerdir. Fransa'nın Reşt Konsolosu Jules Sempe (Fehrâî, 1354:154) aracılığıyla 6 Zilkâde 1336/13 Ağustos 1918 tarihinde İttihâd-ı İslâm temsilcileri ile bir anlaşma imzalayarak Mirzâ Kûçek Han başkanlığındaki Cengelileri resmen tanımıştır. İngiltere bu antlaşmayla Reşt'ten Bakü'ye rahatça gidip gelmeye başlamıştır (Aryanpûr, 1387: 2/s. 207). Bu antlaşma ile birlikte İngiliz komutan Dunstrulwille, Bakü'ye geçmiş ve İngilizler Kafkasya'yı bir müddet işgal etmiştir. İngiliz General Dunstrulwille, Kûçek Han ile yaptığı anlaşmada, Dunstrulwille'nin birliklerinin yol güvenliğinin sağlanması, serbest bir şekilde Enzeli'ye giriş yapması, Kûçek Han'ın Alman ve Türk danışmanlarının gönderilmesi ve Yüzbaşı Noel'in serbest bırakılması şartlarını sağlamıştır (Avery, 1967, s. 411).

Rusya yaşanan rejim değişikliğiyle I. Dünya Savaşı'ndan ayrılmış ve Almanya ile anlaşarak 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk Barış Antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma ile birlikte Rusya, İngiltere ile olan müttefikliğini sonlandırmıştır (Fehrâî, 1354, s. 130). Sovyet Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı anlaşmalar yaparak barış istemiş ve Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrılmıştır. Rusya, İran'dan askeri gücünü tahliye etmeye başlamış, Mirzâ Kûçek Han da Rus ordusunun geçişi için kolaylık sağlamıştır (Aryanpûr, 1387, 2/s. 206).

İngiliz General Dustrulwille ile Mirzâ Kûçek Han arasında imzalanan antlaşma İttihâd-ı İslâm'ın zayıflaması ile sonuçlanmış ve 1919 yılında Kazak askerlerine yenildikten sonra Mirzâ Kûçek Han yoğun saldırılar karşısında doğum yeri olan Pesihan ormanlarına kaçmıştır (Avery, 1967, s. 411) Cengel Hareketi liderlerinden Dr. Haşmet 270 kişi ile birlikte merkezi hükümete teslim olmuş ve 22 Ordibehişt 1298/13 Mayıs 1919 yılında devlet aleyhinde silahlı mücadelede bulunmak suçlamasıyla Reşt'te idam edilmiştir (Sultâniyân, 1396, s. 115). Kuvvetlerini takviye etmek ve silah ihtiyacını karşılamak için yeni müttefik arayışına giren Kûçek Han ve İhsânullah Han bu müttefikleri Rus devrimcilerinde bulmuşlardır. 1919 yılı sonbaharında Kûçek Han, sosyalist Azerbaycan/Larkana'ya gitmiş ve Ruslar ile bir anlaşma yaparak sosyalistlerin yardımı ile 6 bin kişilik bir kuvvet kurmuştur. Bu şekilde İngilizlere karşı muhalefete ilave olarak merkezi yönetime de bir savaş ilanı vermiştir (Avery, 1967, s. 411). Komite-i Lenkeran Hızb-i Komünist-i Rusya (Rusya Komünist Partisi Lenkeran Komitesi-Bolşevik) tarafından 10 Ordibehişt 1299/30.04.1920 tarihinde İngiliz yönetimine karşı mücadelede Cengel Hareketi'ni desteklemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Bolşevik Komitesi tarafından Mirzâ'ya gönderilen mektupta, İngiltere sermayedarlarını doğuda yenilgiye uğratarak Asya'dan ihraç etmek istedikleri, İran'da Kızıl Bayrağı (Perçem-i Sorh) İngiltere aleyhinde dalgalandıracak olan kişinin Mirzâ Kûçek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca

İngiltere'ye savaş ilan eden ilk kişinin Mirzâ olduğu ifade edilerek Mirzâ'nın şerefle İran'ın eziyet gören halkını yabancı esaretten kurtaracağı söylenmiştir (Revâsânî, 1363, s. 158).

Meşrutiyet hareketinde Reşt'te özgürlükçülerle hareket eden ve o dönemde Mirzâ Kûçek ile tanışan Sergo Orgonikidze İran devrimcileri ile sosyalistler arasında önemli bir rol oynamıştır. 18 Mayıs 1920'de Bolşevikler Enzeli Limanı'nı ele geçirmiştir. Bolşevikler ve Cengeliler arasında ilk bağlantı kurulmuş ve taraflar İngilizlere karşı birlikte savaşma kararı almışlardır. Meşrutiyet devrimi doğrultusunda olan Cengeli liderleri, Bolşevik denizcilerin komutanı Feodar Raskolnikov'un da etkisiyle sosyalist söylemleri benimsemiş ve Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmeye karar vermişlerdir (Memmedli, 2021, s. 1627). 28 Ordıbehişt 1299/18 Mayıs 1920'de Kızıl Ordu filosu Raskulenikof komutanlığında inkılap karşıtı beyaz muhafızların kaçan filosunu takip etmek için toplam iki bin kişiden oluşan Kızıl Ordu askeri ile Enzeli'ye girmiş ve bu şehri ele geçirmiştir. Raskulenikof Mirzâ Kûçek ile görüşmek istemiş ve 31 Ordıbehişt 1299/21 Mayıs 1920 tarihinde Mirzâ Kûçek Han, Enzeli'ye gitmiş ve halkın yoğun sevgisiyle karşılanmıştır. Aynı gün Cengel liderleri, Sosyalist hükümet ve Adalet Partisi temsilcileri arasında bir görüşme yapılmıştır. Görüşmede Kafkas Yüksek Komiseri Sergov Urgenikidirze de yer almıştır (Revâsânî, 1363, s. 160).

Mirzâ Kûçek Han, Lenin'e mesajında aralarında kardeşlik ve fikir birliği kurulduğunu hatırlatarak, özgür Rus ulusundan "Gilan Sosyalist Cumhuriyeti"ni kurlmalarına yardım etmelerini bekleediklerini ifade etmiştir (Avery, 1967, s. 411). Mirzâ Kûçek Han'ın, Enzeli'de Ruslar ile yaptığı görüşmede hiçbir şekilde komünistlik konusunda halk arasında propaganda yapılmaması talebi Ruslar tarafından kabul görmüştür ve Mirzâ Kûçek Han, Reşt'e gelerek Ruslar ile iş birliği yapmış ve İngilizleri bölgeden çıkarmışlardır. Sovyet kuvvetleri, Beyaz Rus kuvvetlerini 18 Mayıs 1920'de yenilgiye uğratması sonrasında İngiltere Gilan'a yakın bölgede bulunan Anglo-İndian kuvvetlerinin bulunduğu karargâhı boşaltmıştır. Bu boşluktan yararlanan Mirzâ Kûçek Han, Sovyet desteği ile 4 Haziran 1920'de Gilan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan etmiştir (Erkan, 2010, s. 111).

Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin iki önemli şahsiyeti Mirzâ Kûçek Han ve İhsânullah Han, 18 Hordad 1299 hş./8 Haziran 1920 tarihinde, yayınladıkları bildiri ile yeni hükümeti oluşturmuş ve Mirzâ Kûçek Han sonra Savaş Komiserliği'ne getirilmiştir (Şemîm, 1387, s. 584).

Gilan'da birlik cephesinde, esnaf, sanatkâr ve milliyetçi mülk sahiplerinin haklarını savunan Mirzâ Kûçek Han, eski Demokrat Parti liderlerinden İhsanullah Han liderliğinde küçük burjuvazi aydın ve Halu Kurban liderliğinde Gilan'da tarım işçileri ve İran komünistleri yer almıştır (İvanof, 1356, s. 39). Sol gruplar, İhsanullah Han ve İran Komünist Parti (İKP) üyeleri ile birlikte 28 Haziran 1920 tarihinde Mirzâ Kûçek Han'a darbe yaparak devirmişlerdir. Geçici Devrim Komitesini kurarak toprak reformu ve feodallere karşı köylüleri ayaklandırmak için çaba sarf etmişler ancak başarılı olamamışlardır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 335) 1920 yılının Temmuz ayında, Reşt, Enzeli ve Gilan'ın diğer bölgelerinde İhsanullah Han liderliğindeki solcu gruplar, küçük toprak sahiplerinin, tüccarların, zanaatkârların ve hatta köylülerin mallarına el koymuş, dine, Kur'ân'a ve din adamlarına karşı

protesto gösterileri yaparak kadınların çarşaflarının, başörtülerinin ve tesettürlerinin kaldırılmasını talep etmişlerdir (İvanof, 1356, s. 40). Bu tür davranışlar Gilan halkı ve köylüsünün tepkisine neden olmuştur.

1920 Ekim ayında İran Komünist Parti merkez komite üyeleri ihraç edilmiş ve meşrutiyet döneminde Tebriz’de önemli rol üstlenen Adalet Partisi kurucularından olan Haydar Emuoğlu Merkez Komite’nin Başkanı olarak seçilmiştir (İvanof, 1356, s. 41). İhsanullah Han’ın İnkılap Komitesine haber vermeden Tahran’a saldırması ve yenilmesi komiteden ayrılmasıyla neticelenmiştir (Akazâde, 1393, s. 6). 1300/1921 yılında Gilan genel olarak dört bölge olarak taksim olmuştur. Enzeli, Haydar Han kontrolünde, Reşt Halu Kurban kontrolünde Fûmen Mirzâ Kûçek Han kontrolünde ve Lahican İhsanullah Han kontrolünde yer almıştır (Akazâde, 1393, s. 7).

İran ile Sovyetler Birliği arasında 1921 Şubat ayında İran-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmasıyla, Sovyetlerin Tahran büyükelçisi Feodor Rothstein İranlı Komünist Parti liderleri ve üyeleri ile Cengeli Teşkilatı üyelerine silahlı mücadeleyi bırakmaları ve teslim olmaları için baskı yapmaya başlamıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 340). Diğer taraftan, Sovyetlerin, İran’a yönelik politikaları karşısında, İngiltere de bu ülkedeki çıkarlarını korumak amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuş ve İngiltere 16 Mart 1921’de Sovyetlerle ticaret anlaşması imzalamıştır (Erkan, 2010, s. 112). Sovyetler Birliği, Cengel hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra İngilizlerin İran’dan zorla atılmayacaklarını ve kendilerinin İran’a yerleşmelerinin kolay olmayacağını anlamıştır. Bu sebeple İngiltere ve İran ile ilişkilerde siyaset değişikliğine giderek uzlaşma yolu aranmıştır. Seyyid Ziyâeddîn Hükümeti Sovyet hükümetinin bu süreçten sonra Gilan’daki Bolşevik rejimini desteklemeyeceğinden emin olduktan sonra Gilan devrimini ve Mirzâ Kûçek Han’ı ortadan kaldırmaya karar vermiştir (Şemîm, 1387, s. 607).

Bu anlaşmalar neticesinde siyasi vaziyet tamamen değişmiş, İngiltere’ye bağlı askeri birliklerin İran’dan geri çekilmesi ile birlikte Kızıl Ordu askerleri de 8 Eylül 1921’de Gilan’dan çekilme kararı almıştır. Sovyet Rusya bunun karşılığında da İngiltere’nin Hazar Denizi kıyılarında Çarlık Rusya dönemi askerlerinden oluşan Beyaz Ordu’yu desteklemeyeceğine yönelik söz almıştır (Sivrioğlu ve Farzam, 2020, s. 340).

Rusya’daki Sosyalist yönetimin Kafkas Cumhuriyetleri ile Bakü petrollerini eline geçirmesi ve Kûçek Han Cengeli liderliğindeki Cengel Hareketi’nin Gilan’da sosyalist bir hükümet kurması İngiltere’yi endişeye sevk etmiştir. Cengel Hareketi liderlerinden bir kısmı Bolşevizm’e meyledince İngilizler Cengel Hareketi’nin işlerine müdahale etmeye başlamıştır. İngilizler, İhsanullah Han, Halu Kurban, Haydar Emuoğlu ve Kûçek Han arasına nifak sokmuş bunun neticesinde, İhsanullah Han Bakü’ye kaçmış, Halu Kurban hükümet güçlerine teslim olmuş, Haydar Emuoğlu da öldürülmüştür. Mirzâ Kûçek Han’da 1921 yılının eylül ayında Pesihan’da ormana çekilmiştir (Şemîm, 138, s. 607).

1300/1921 yılı başlarında Savaş Bakanı Rıza Han bizzat Reşt şehrine gitmiştir. Kûçek Han ile mütareke isteğinde bulunmuştur. Kûçek Han, İran hükümetine güvenmediği için

teslim olmamış, ordu kumandanı komutasındaki devlet gücüne karşı da direniş gücünü kendinde görememiştir. Hükümete teslim olmak ya da Rusya'ya kaçmak yerine direniş tercih etmiş ve yalnız kalmıştır (Şemîm, 1387, s. 608). Mirzâ, memleketi Reş'tin kuzey bölgesindeki ormanlarda ilk defa başlamış olduğu mücadeleye bugünkü İran'ın Erdebil Eyaleti'ne bağı Halhal şehri civarında bulunan Tâliş'in dağlarında 11 Azer 1300/2 Aralık 1921 tarihinde donarak ölmüştür (Fehrâî, 1354, s. 390). Tâliş emirinin kardeşi Muhammed Han Sâlâr Şocâî Fethullah isminde bir mensubunu silahlı bir grupla Hânkâh'a göndermiş ve halkın cenazeyi defnetmesine mâni olarak geçmişte Cengelilere duyduğu kin ve nefretin intikamını almak amacıyla verdiğı emirle Tâlişli Rızâ Sekistânî, Kûçek Han'ın başını kesmiştir (Fehrâî, 1354, s. 389-390). Kûçek Han başı ve vücudu yıllarca ayrı ayrı yerlerde kalmıştır. Başsız vücudu Tâliş Tekkesi'nde, başı Tahran Hasanâbâd Mezarlığı'na gömülmüştür. İkinci Dünya Savaşı döneminde Kâs Aka, Kûçek Han'ın kesik başını Tahran'dan Reş'e götürmüş ve Süleymân Dârâb'ta mezarlığa defnedilmesini sağlamıştır. 1321 hş./1942 yılında Mirzâ'nın yol arkadaşları cenazesini Taliş Tekkesi'nden alarak Süleymân Dârâb'a götürmüşler ve defnetmişlerdir (Payende, 1368, s.32).

Mirzâ Kûçek Han'ın ölümü ile Birinci Dünya Savaşı ile başlayan İran halkının özgürlüğü ve istiklali için mücadele eden Cengel Hareketi parçalanmış ve üyeleri dağılmıştır.

Sonuç

İran 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerinin yarı sömürgesi hâline gelmiştir. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere büyük devletler, İran'ın Kuzey bölgesinin jeopolitik konumu ve Kafkas bölgesinin önemi nedeniyle bir rekabet içerisinde bulunmuşlardır. Başlangıçta İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı geliştirilen meşrutiyet hareketi başarılı olamamış ve İran tamamıyla yabancıların nüfuzuna girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Çarlık Rusya, İran'ın içişlerine müdahalelerini artırmış ve İran'ın Kuzey bölgelerinde özellikle Gilan'da askeri müdahale alanlarını genişletmiştir. İngiltere'de İran'ın güney bölgelerini işgal etmiştir. Mirzâ, I. Dünya Savaşı'nın başladığı ve İran'ın Rusya ve İngiltere'nin saldırılarına maruz kaldığı bu dönemde Gilan'da İttihad-ı İslâm düşüncelerine dayalı olarak Cengel Hareketi'ni kurmuştur. Bu hareket, İngiltere ve Rusya karşısında vatansever bir hareket olarak, meşrutiyet ruhunun yeniden dirilmesi ve yabancı ülkelerin İran'ın içişlerine müdahale etmesine karşı mücadele etmiştir.

Rusya ve İngiltere, İran üzerindeki amaçlarına ulaşmak için Cengel Hareketi üzerinden birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Bu rekabet, Cengel Hareketi'nin başlangıcından en parlak dönemine kadar devamlı, hareketin yarattığı milli duygular ve hayal kırıklıkları üzerinde büyük etkiler oluşturmuştur. İngiltere, İran içerisindeki aktörleri aracılığıyla Cengel Hareketi başta olmak üzere merkezi hükümete karşı ayaklanan birçok hareketin yolunu da kesmiştir. Rusya ise İran üzerindeki siyasetini kendi çıkarlarını korumak üzere tanzim etmiş, Çarlık

Rusyası döneminde askeri araçlardan, Bolşevikler döneminde ise, ideolojik araçlardan faydalanmıştır.

Rusya'da çok sayıda doğu milletlerinden göçmen halkın bulunması, doğu ülke hükümetlerinin askeri alandaki yetersizliği, sosyalist liderlerin bu ülkelere en üst düzeyde önem vermesine neden olmuştur. 1917 Ekim İnkılabı'ndan sonra Bolşevikler, Çarlık Rusya yönetiminin aksine İran karşısında diplomasi uygulamalarını değiştirmiş, askeri unsurların yanında ideolojik unsurlardan da istifade etmiştir. Cengel Hareketi liderleri de İngiltere'ye karşı verilen mücadelede, Bolşeviklerden alacakları insan gücü ve silah yardımına güvenerek iş birliği yapmıştır. Bolşevik liderleri, Rusya'nın doğu siyasetinin ilerletilmesi yönünde İngilizlerle mücadeleye dayanan kendi özel hedefleri doğrultusunda Cengel Hareketi'ne yakınlaşmışlardır. Bu iş birliği Cengel Hareketi için stratejik bir hata olmuş ve harekete bir fayda sağlamadığı gibi Cengelilerin de ortadan kalkması ile sonuçlanmıştır.

Cengel Hareketi tarihindeki kırılma yaşanan olaylardan birisi de Bolşevikler ile yapılan iş birliğidir. Bu durum sadece Cengel Hareketi'nin hedeflerine ulaşmasına mâni olmakla kalmamış, siyasi ve ideolojik tezatların ortaya çıkmasına ve sonuçta hareketin gücünün de kırılmasına sebep olmuştur. Cengel Hareketi'nin Bolşevikler ile birlikte hareket etmesi Gilan halkı arasındaki desteğini kaybetmesine neden olmuş, diğer taraftan Cengel Hareketi içerisine nüfuz eden emperyalistler hareketi içeriden çürütmüştür. Cengel Hareketi'nin sonlanmasıyla, Rusların, Çarlık Rusyası ile Bolşevikler dönemindeki İran politikasında bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Sovyetlerin, İran'a yönelik politikaları karşısında, İngiltere de bu ülkedeki çıkarlarını korumak amacıyla girişimlerde bulunmuş, 16 Mart 1921'de Sovyetler ve İngilizler arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır. Sovyetler Birliği, İngilizlerin İran'dan zorla atılamayacaklarını ve kendilerinin İran'a yerleşmelerinin kolay olmayacağını anlamıştır. Bu sebeple İngiltere ve İran ile ilişkilerde siyaset değişikliğine giderek uzlaşma yolu aranmıştır. Seyyid Ziyaeddîn hükümeti, Sovyet hükümeti ile Gilan'daki Bolşevik rejimini desteklememesi için bir antlaşma yapmıştır. Anlaşma ile birlikte Rus askerleri Gilan'dan geri çekilmiş ve bölgedeki sosyalist hükümet sona ermiştir.

Ekim Sosyalist inkılabından sonra İran'da 1918 ile 1922 yılları arasında cereyan eden özgürlükçü ve ulusal kurtuluş hareketleri daha çok emperyalist karşıtı bir direniş olmuştur. Ancak emperyalizm karşıtı muhtelif akımlar arasında bir birliktelik meydana gelmemiştir. Bu harekette yer alan mülk sahipleri ile burjuvazinin istikrarsızlığı ve ihaneti emperyalizm karşıtı örgütleri önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu yüzden çok kısa sürede peşi sıra bastırılmışlardır.

Mirzâ Kûçek Han'ın, sonunda ölümüne yol açan devrimler ve çatışmalardaki 20 yıllık yaşam öyküsü, İran inkılap devriminin önemli öyküleri arasında yer almaktadır. Kûçek Han ve etrafındakiler deneyimli politikacı olmadıkları ve devrim eğitimi görmedikleri için devrimci bir hareket zemini hazırlayamamışlardır. Bu yüzden tutarlı bir sosyal görüş ve ekonomik bir doktrin oluşturamamışlardır. Cengel Hareketi taraftarları ideolojik olarak donatılmadığı için Sovyet devrimcileri ile ilk karşılaşmada, Cengel Hareketi ve İttihad-ı

İslâm'a inanan birçok genç aydın ya komünist ideolojiyi kabul etmiş ya da bu ideolojinin sempatzanı olmuştur.

Rıza Han'ın Cengel Hareketi'ne karşı elde ettiği zaferi coşkuyla kutlaması, İran toplumunu adım adım Pehlevi'nin "tek sesli" dönemine daha da yakınlaştırmıştır. Mirzâ Kûçek Han'ın ölümü ile baskıcı ve sömürgeci yönetimle doğrudan mücadele yolu kapanmış, Gilanlı din adamları mücadele için milli şura meclisine girme ve sistemle içeriden mücadele etme yolunu benimsemişlerdir.

Kaynakça

- Akazâde, C. (1393). Nakşi Haydar Emuoğlu der nehzet-i cengel. *Costârhâ-yi Târihî, Pejûhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî. Sâl-i Pencum, Şomâre-i Evvel*, 1-16.
- Aryanpûr, Y. (1387). *Ez sabâ tâ nîmâ: târih-i 150 sâl-i edeb-i fârsî*. C. I, II. İntişârât-ı Zeyyâr.
- Avery, P. (1967). *Târih-i muâsır-ı iran, ez te'sîs tâ inkırâz-ı silsile-i kâcâriyeh*. (Çev: M. R. Mihrâbâdî). Tahran: Muessese-i İntişârât-ı Atâyî.
- Bolat, G. (2013). Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve reformları (1848-1851). *Belleten*, LXXVII (278), 151-82. *Cengel*. sayı 1, 19 Şaban 1335/10 Haziran 1917 s. 1. *Cengel*. sayı 13, 24 Zilhicce 1335/25 Mihr 1296/11 Ekim 1917, s. 3. *Cengel*. sayı 18, 16 Safer 1336/10 Azer 1296/1 Aralık 1917, s. 5.
- Cezani, B. (2014). *İran meşrutiyet devrimi, güçler ve amaçlar (1906-1911)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Eliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan tarihi (uzak geçmişten 1870-ci ile geder)*. Bakı: Çıraq Neşriyatı.
- Erkan, S. (2010). İran'a yabancı ülke müdahaleleri (1907-1921), *Akademik Ortadoğu*, 5 (1), 91-116.
- Enverî, H. (1382). *Ferheng-i feşurdeh-i sohen*. Tahran: Kitâbhâne-i Millî-yi İran.
- Fehrâî, İ. (1354). *Serdâr-ı cengel: Mîrzâ Kûçek Han*. Sâzmân-ı İntişârât-ı Câvidân.
- Gaffârî Heşcîn, Z. ve Neîmî, A. (1395). Motâlee-i nakş-i siyâsi-yi Kûçek Han der ferâyend-i nehzet-i cengel. *Pejûhişgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî-yi Portâl-ı Câmî*, 35, 97-115.
- Halîcî, M. ve Râdmerd, M. (1388). Tenâkuz-ı ideolojik der conbiş-i cengel. *Ferheng*, 71, 53-81. *HR_SYS_02341_00004_004*. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri. *HR_SYS_02341_00008_001*. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri.
- İvanof, M.S. (1356). *Târih-i nevîn-i İran*. (Çev. R.Ş. Hûşeng Tîzâyî ve H.Kâ'im Penâh).
- Karadeniz, Y. (2012). *İran tarihi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kayabalı, İ. ve Arslanoğlu, C. (1990). *İran'ın anadolu'ya uzanan gölgesi (ana çizgiler ve gerçeklerin kısa tarihi)*. Ankara: Baskı Set Ofset.
- Kırlangıç, H. (2014). *Meşrutiyetten cumhuriyete İran şiiri*. Ankara: Hece Yayınları.
- Mecîdî, İ. (1390). Tebâr-ı reşvendi-yi Mîrzâ Kûçek Han Cengelî. *Peyâm-ı Bahâristân*, 13, 398-407.
- Melikzâde, M. (1383). *Târih-i inkilâb-ı meşrûtiyyet-i İran*. C. I.II.II. İntişârât-ı Sohen.
- Melikzâde, M. (1373). *Târih-i inkilâb-ı meşrûtiyyet-i İran*. C. IV.V. İntişârât-ı 'İlmî.
- Memmedli, M. ve Akgüller, H. (2020). Brest litovsk barış antlaşması'nın siyasi sonuçları (Sovyet Rusya ve Osmanlı imparatorluğu açısından). *Belgi Dergisi*. II, 2713-2734.
- Mîr Âbidînî, H. (2002). *İran öykü ve romanının yüzyılı*. (Çev: D. Örs). Ankara: Nüşa Yayınları.
- Özcan, A. (1993). Muzafferüddîn Şah. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31, 420-421.
- Payende Lengrûdî M. (1368). *Yâdî ez Doktor Haşmet Cengelî*. Tahran: İntişârât-ı Şole-i Endîşe.
- Râ'in, İ. (1357). *Yâddâştâ-yi Mîrzâ İsmâîl Cengelî*. İntişârât-ı Câvidân.
- Reffî, T., Kâşîzâde, H. ve Lu'luî, H. (t.y.). Hovze tâ cengel, murûr-i ve zindegî-yi Mîrzâ Kûçek Han Cengelî der asr-ı meşrûteh. *Faslnâme-i 'İlmî-yî Pejohîşt-yi Târih*, 5 (7), 99-109.
- Revâsânî, Ş. (1363). *Nehzet-i Mîrzâ Kûçek Han Cengelî ve evvelin cumhûri-yi şûrâ-yî der İran*. Tahran: Çâp-ı Aşînâ.

- Sarısamam, S. (t.y.). Birinci dünya savaşı sırasında İran elçiliğimiz ile irtibatlı bazı teşkilat-ı mahsusa faaliyetleri. 209-2017.
- Sivrioğlu, U.T. ve Farzam, R. (2020). İran tarihinde tartışmalı bir sayfa: İran komünist partisi (bolşevik) ve gilan sovyeti. *İran Çalışmaları Dergisi*, 4 (2), 315-350.
- Sultâniyân, E. (1396). Zemînehâ ve 'ilel-i rûy-âverî-yi conbiş-i cengel be bolşevîkhâ. *Costârâhâ-yi Târihî Pejûhişgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî*, 8 (2), 105-121.
- Sümer, F. (1993). Kültür ve medeniyet. *İstanbul: Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 53-54.
- Şemîm, A.E. (1387). *Der devre-i saltânât-ı kâcâr, karn-ı sîzdehom ve nîme'i evvel karn-ı çahârdehum*. Tahran: İntişârât-ı Behzâd.
- Yazıcı, T. (1993). Cengelî. *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7, 366-367.